

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 88^e jaargang • augustus 2015 • losse verkoop € 3,00

Oud Utrecht 4

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Utrechts diplomaat aan Pruisisch hof

Put of ritueel joods bad?

Ultramodern in 1936: de City Bioscoop

museum Catharijneconvent Utrecht

het geheim
van de middeleeuwen in gouddraad & zijde

10 april - 16 augustus 2015

GRESNIGT
&
VAN KIPPERSLUIJS
Advocaten

Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten is een advocatenkantoor met vestigingen in Utrecht, IJsselstein, Woerden en Deventer.

De juridische dienstverlening kenmerkt zich door een gedegen aanpak en een persoonlijke benadering. Op deze wijze is Gresnigt & Van Kippersluis Advocaten al meer dan vijftig jaar met recht een goede partner.

Voor meer informatie: mr J.J. Degenaar, Biltstraat 97, Utrecht (030 - 231 66 31) of www.gvk-advocaten.nl

Nu verkrijgbaar:
Het jubileumboek van het Utrechts Monumenten Fonds

Ingmar Heytze is in de wereld van Utrechtse monumenten gedoken. Dat inspireerde hem tot een reeks nieuwe gedichten en poëtische verhalen over en van bewoners van de panden van het UMF, uit het verre en recente verleden en heden. Met prachtige foto's van Daan Verschuur.

Verkrijgbaar voor € 17,50 bij het UMF, Lange Nieuwstraat 53

De kracht in vellen offset

 Roto Smeets

Een bedrijf dat vecht voor de successen van zijn opdrachtgevers. Roto Smeets GrafiServices is gespecialiseerd in vellen offset en bedient zijn nationale en internationale opdrachtgevers vanuit twee locaties. Van advies tot persoonlijke begeleiding van pre-media, nabewerking, pre-distributie tot distributie.
Strong, sharp, safe & fast.

GrafiServices

Utrecht
T 030 - 282 28 22

Eindhoven
T 040 - 250 50 00

www.rsgrafiservices.nl
rsgrafiservices@rotosmeets.com

Roto Smeets GrafiServices is onderdeel van Roto Smeets Group.

 VAN ZOELLEN
AANNEMERSBEDRIJF

Uw aannemer:

- flexibele organisatie
- uitstekende prijs/kwaliteit verhouding
- tevreden klanten bepalen ons succes
- wij doen wat we zeggen
- grote betrokkenheid bij klant en project
- wij maken bouwen voor de opdrachtgever tot een feest

Meer weten? Bezoek onze website www.vanzoelen.nl

aannemersbedrijf van Zoelen bv
Nevadadreef 58, Utrecht
tel 030 - 263 11 11

Inhoud

116

Sander Wassing

'De Churfurst op 't regte spoor gebraght ende gehouden'

Godard Adriaan van Reede van Amerongen: ervaren diplomaat aan het hof van Brandenburg-Pruisen (1679-1684)

122

Joost van der Lijn

Over het Utrechtse mikwe

127

Signalement

128

Renger de Bruin

Kruisvaarders en weldoeners

De Ridderlijke Duitse Orde Balije van

Utrecht in het Centraal Museum

130

Herman de Wit

De geschiedenis van de Utrechtse City Bioscoop

136

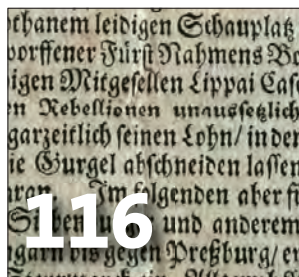
Justine Smithuis

1346: bloedige burgerwisten in het centrum van Utrecht

Op de vuist 4

139

Agenda

Succesvol diplomaat

Godard Adriaan van Reede was niet alleen edelman, landcommandeur van de Duitse Orde en kasteelheer van Amerongen, maar vooral een belangrijk en succesvol diplomaat. Uit zijn correspondentie valt te reconstrueren hoe hij te werk ging en bijdroeg aan de redding van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.

Raadselachtige put

Toen er in 1994 achter het huis Payenborch aan de Oudegracht een bijzondere put werd blootgelegd, dachten deskundigen dat het om een mikwe, een ritueel joods bad ging. Maar klopt dat wel? Zo niet, waar moeten we dan het eerste mikwe in Utrecht zoeken?

Moderne bioscoop

Hij bestaat bijna tachtig jaar, de City Bioscoop aan de Voorstraat. Ten tijde van de opening in 1936 was het een ultramoderne cinema, niet langer gemodelleerd naar een ouderwets theater, maar gebouwd volgens een nieuwe bioscooparchitectuur. Wordt de rijke geschiedenis van de City dit jaar definitief afgesloten?

□ OMSLAG: GODARD ADRIAAN VAN REEDE, PORTRET DOOR JURRIAEN OVENS, 1661 | COLLECTIE STICHTING KASTEEL VAN AMERONGEN

Margaretha Turnor en Godard Adriaan van Reede, portretten door Jurriaen Ovens, 1660 - 1661. Van Reede draagt het ordeteken van de Witte Olifant, ten teken dat hij na zijn gezantschap naar de Deense koning Frederik III door de monarch in de Deense adelstand was verheven.

□ COLLECTIE STICHTING KASTEEL VAN AMERONGEN

Sander Wassing

Freelance historicus. Verzorgt voor verschillende opdrachtgevers lezingen, archiefonderzoek en artikelen.

Eind 17e eeuw bedreigde Lodewijk XIV (1638-1715) de stabiliteit in Europa. De Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Nederlanden zonden diplomaten naar Europese vorstenhoven om een coalitie tegen de Zonnekoning te smeden. Godard Adriaan van Reede van Amerongen (1621-1691) was zo'n diplomaat. Dankzij zijn bewaard gebleven correspondentie kunnen we reconstrueren hoe hij zijn taak als diplomaat vervulde. Een goed netwerk van informanten opbouwen en op het juiste moment inspelen op de politieke verhoudingen waren zijn sleutels tot succes.

De noodzaak voor de Republiek tot goede diplomatieke contacten met andere mogendheden is na 1648 (Vrede van Munster) nooit verdwenen. De Republiek der Nederlanden werd weliswaar overal in Europa als mogendheid erkend, maar ze moest na de 80-jarige oorlog haar positie wel zien veilig te stellen en te consolideren.¹

De leidende figuur in het land na 1648, raadpensionaris Johan de Witt, had vastomlijnde ideeën over hoe deze doelstelling bereikt kon worden. De Republiek moest zich waar mogelijk buiten continentale conflicten houden, haar toekomst en verdere ontwikkeling lag volgens hem bij de overzeese handel. Met het oog op de kosten diende de Hoogmogende Heren een keuze te maken: kozen zij voor een sterk landleger of voor een sterke vloot? Vanuit de optiek van De Witt, de regenten in de provincie Holland en die van de stad Amsterdam was de keuze duidelijk. De vloot werd uitgebreid ten koste van het landleger. Zo werd de handel bevordert en hoefde men geen geld te steken in een kostenpost die door de vrede onnodig was geworden. Voor de veiligheid van de Republiek op het vaste land probeerde De Witt door middel van diplomatie goede relaties op te bouwen met omringende mogendheden en vorsten.

In dat kader trad Godard Adriaan van Reede, telg uit een oud adellijk geslacht, vanaf ongeveer 1648 voor het voetlicht. Nadat hij 25 was geworden, trad Van Reede toe tot de Utrechtse Ridderschap. Zijn oom God-

‘De Churfurst op ’t regte spoor gebracht ende gehouden’

Godard Adriaan van Reede van Amerongen: ervaren diplomaat aan het hof van Brandenburg-Pruisen (1679 - 1684)

ard Adriaan van Nederhorst was actief betrokken bij de diplomatieke onderhandelingen in Münster. Uit correspondentie kunnen we opmaken dat Van Reede zich goed op de hoogte liet houden van de activiteiten van zijn oom. Vanaf 1650 tot 1672 doorliep Van Reede een mooie carrière als diplomaat. Met de Deense koning Frederik III bijvoorbeeld bouwde hij een goede verstandhouding op die hem zelfs een verheffing in de Deense adelstand zou opleveren. Als edelman voelde Van Reede zich als een vis in het water aan de Europese hoven.

Geschonden vertrouwen

De diplomatieke relaties die de Republiek opbouwde, stelde haar in staat om grote coalities te vormen als de macht van Frankrijk te groot en bedreigend werd. Zo werden Lodewijks ambities om de Spaanse Nederlanden in bezit te nemen gedwarsboemd door een coalitie van Europese staten met aan het hoofd de Nederlanden. Lodewijks wraak was vernietigend. Gedurende het Rampjaar 1672 werd de kleine Republiek bijna verpletterd door de legers van de Zonnekoning en de Engelse vloot. Godard Adriaan van Reede leverde een belangrijke bijdrage aan de redding van de Republiek toen hij een verdrag sloot met de keurvorst van Brandenburg-Pruisen. De dreiging van diens legers dwong de Franse koning tot spreiding van zijn krachten. De oorlog sleepte zich nog jaren voort tot de Vrede van Nijmegen in 1678. Juist die vrede legde de basis voor de moeilijke jaren die de

Kaart van de bezittingen van Godard Adriaan van Reede, gedateerd 1696.

□ ANONIEM | HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF HUIS AMERONGEN

Republiek daarna door zou maken. De macht en dreiging van Frankrijk werden groter dan ooit en de Nederlanden hadden zichzelf in een geïsoleerde positie gemanoeuvreerd. Wat was er aan de hand? Om te beginnen had de Republiek haar belangrijkste bondgenoot, de keurvorst van Brandenburg-Pruisen van zich vervreemd. Frederik Willem had tijdens de vijandelijkheden van de gelegenheid gebruik gemaakt om het

Zweedse Pommeren binnen te vallen, omdat Zweden een bondgenoot was van de Fransen. Op hun beurt kwamen de Republiek en overige bondgenoten daardoor troepen tekort waardoor een vrede wenselijk werd. Zonder overleg met de keurvorst en geheel tegen diens wil, werd de Vrede van Nijmegen gesloten. De Franse koning dwong Frederik Willem vervolgens de vijandelijkheden tegen Zweden te staken. Die voelde zich verraden door de

Summarischer Bericht/
von denen
Ungarischen Unruhen
in gegenwärtigem Seculo.

WAs das alte Sprichwort von Africa gemeldet/ daß es iederzeit was neues zu Tag gebracht. Solches läßt sich zu unsern Zeiten auf Ungarn bequemen/ doch mit dem Unterscheid/ daß jenes durch seine Seltfamkeiten dem Römischen Volck zur Lust gediehen/ dieses aber der verunruhigten Christen- Welt/ durch seine vielfältige Empörungen zu einem lautern Weh und Argernus worden ist. Weilen nun dessen heutige Verwirrungen so wohl von Freund als Feinden anderst genommen werden/ als sie im Grund zu nehmen seynd: so wil ich aller in diesem Seculo daselbst gespielter Aufwieglereyen kurzen Entwurff anhero stellen/ auf daß aus deren Abblauß so dann iedermänniglich auch von dem Ausgang der gegenwärtigen ein ungefährlches Urtheil schöpfen möge.

Den ersten Eintritt auf sothanem leidigen Schauplatz machte im Jahr 1604. ein in Siebenbürgen aufgeworfener Fürst Namens Botschka/ welcher den 30. October durch seinen unruhigen Mitgesellen Lippai Easchau wegnehmen lassen. Dann diese Stadt hat in allen Rebellionen unausfeglich zum ersten herhalten müssen. Lippai zwar bekame garzeitlich seinen Lohn/ in deme ihm Botschka selbst auß Verdacht kurz darauff die Gurgel abschneiden lassen. Zu End des Jahrs mußten auch die Bergstätt daran. Im folgenden aber siele Botschka mit einer Meng Türcken/ Tartarn/ Siebenburger und anderem Gesind heraus/ überschwemmte ganz Ober-Ungarn bis gegen Preßburg/ eroberte die Schütt/ siele in Mähren/ Osterreich und Steyrmarek ein. Alle umb Wienn/ auch nur auf ein paar Stund wegs gelegene Dörffer Märkt und Stättlein/ worunter Himberg/ Petersdorff/ Mannersdorff/ Mödling/ Traskirchen/ wurden außgeplündert und ruinirt. Tyrna mußte sich auch ergeben. Neubäusel hielt unter dem Obr. Lieut. Strein die Belägerung 6. Monat ritterlich auß/ auff Kayserlichen Befehl aber öffnete es endlich die Pforten. Darauff wurde plöglch Fried. Jederman zog wiederumb unter seine Hütte. Ungarn kehrte wieder zu seinem König. Botschka genosse deszen zum wenigsten/ dann er gleich darauff Tods verfallen

Ihm folgte Gabriel Bethlen/ sonst Bethlehem Gabor/ der im Jahr 1619. als das Teutsche hochlöblichste Erghauß zum aller iltelsten stunde/ mit 18000. Siebenbürgern herauß gerueckt/ und sich mit viel Tausend rebellischen Ungarn conjungirt. Easchau gieng in der ersten Hitz fort/ dem Billeck Welpin/ Waizen/ Tyrna

Van Reede bleef op de hoogte van Europese ontwikkelingen door zijn netwerk van informanten die hem bijvoorbeeld een document stuurden over opstanden in Hongarije (1682).

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, ARCHIEF HUIS AMERONGEN

Republiek en dat geschonden vertrouwen bleek in de jaren daarna moeilijk te herwinnen. De Staten-Generaal waren ook een andere afspraak niet nagekomen. Een som geld die de keurvorst was beloofd, zou pas jaren na 1678 worden afbetaald. Het kwam erop neer dat de coalitie tegen de Franse Zonnekoning tot het verleden behoorde na de vrede van 1678. Aan Godard Adriaan de taak om het vertrouwen van keurvorst Frederik Willem terug te winnen en een nieuw verdrag tot stand te brengen.

Diplomaten in de 17e eeuw

Een diplomaat in de 17e eeuw had het om verschillende redenen niet gemakkelijk. Een van zijn kerntaken was zijn opdrachtgevers informeren over zijn vorderingen en over de belangrijkste wetenswaardigheden. Dat was, onder andere door de onbetrouwbaarheid en onregelmatigheid van de postverbindingen, lang niet altijd eenvoudig. Bovendien konden diplomaten het zich vaak niet veroorloven om erg openhartig te corresponderen met hun meesters of mensen uit

hun netwerk, omdat de post gevoelig was voor onderschepping. Uit een brief van Van Reedes vrouw aan haar man wordt duidelijk wat de gevolgen konden zijn als correspondentie werd onderschept. Eenmaal in verkeerde handen kon een brief worden gebruikt om de reputatie van een diplomaat te besmeuren: 'Ick kan ock niet laete Uhd te segge dat mij in seeckretesse is gewaerschout en geseijt, dat Uhd aen den deense resident, die aen deselve soude geschreefve hebbe dat hij een merckelijcke somme gelt bij hem had die hij wilde belegge en Uhd vraechde of hij wel sou doen het op de proovinsi van Uttrecht te belegge, waer op Uhd sou geantwoort hebbe het hem niet te raede want dat die provinsie heel te gronde ginck en niet kost bestaen, met meer reedene hier te lange te verhaellen, deese brief van Uhd soude tot Amsterdam in hand van een koopman die de selfde naem van deensen resident heeft gegeven sijn en so door abuijs geopent en geleesen hebben.'² Verblif aan een hof in den vreemde was per definitie een dure aangelegenheid. Een diplomaat schoot in de regel alle kosten die hij maakte voor en moest maar hopen dat hij deze vergoed kreeg.³ Dit ging zelfs zo ver dat diplomaten soms gedwongen waren volledig berooid huiswaarts te keren of zelfs te vluchten. Hoewel Van Reede geen financiële problemen had, stakten zijn inkomsten wel geregeld, zo blijkt uit brieven van zijn vrouw Margaretha Turnor. Verschillende keren klaagt Van Reede over de onregelmatige betalingen van de Staten-Generaal. Zijn openstaande schulden in

Grondgebied van Brandenburg - Pruisen in 1525 (rood) met de uitbreidingen tot 1648 (roze).

□ UIT THE CAMBRIDGE MODERN HISTORY ATLAS | COLLECTIE UNIVERSITY OF TEXAS, AUSTIN

Berlijn konden daardoor zo hoog oplopen dat hij niet in staat was om fatsoenlijk afscheid te nemen van het hof: 'Ick ben over de 20 000 gulden ten achteren, ende sal tenminsten 12 000 gulden moeten hebben, eer met fatzoen van hier kan geraecken, ick magh aan den Staat daerover niet meer klaeghen.'⁴

Uit de correspondentie valt op te maken hoe Van Reede dit probleem kon ondervangen. Panhuysen wijst er in zijn boek op dat de Van Reedes door hun uitgebreide landgoederen rondom Amerongen praktisch zelfvoorzienend waren. Van Reede maakte gedurende zijn diplomatieke missies goed gebruik van zijn eigen middelen. Zo liet hij bijvoorbeeld voor zijn buitengewone gezantschap naar het Spaanse hof (1660-1661) zoveel mogelijk patrijzen vangen in het Amerongse bos. Na afloop van het gezantschap hadden Van Reede en zijn gevolg schoon genoeg van patrijzen-eieren. Van Reede vroeg zijn vrouw ook geregeld hem allerlei leeftocht toe te sturen. In brieven van Turnor aan haar man lezen we dat het haar goed doet dat de door haar gestuurde schapenkaasjes in goede aarde waren gevallen bij het keurvorstelijk paar.⁵

Ook reizen was een moeizame en hachelijke onderneming in de 17e eeuw. Een reis van Utrecht naar Berlijn kon, als het tegenzat, meer dan drie weken in beslag nemen. De koetsen moesten zich vaak een weg banen over moeilijk begaanbare wegen en waren niet uitgerust met een vering. Gebroken assen of paarden die hun benen braken leidden tot dagenlang

oponthoud. Uit zijn correspondentie blijkt dat Van Reede ook zulke problemen kende en die, omdat er geen eenvoudige oplossingen voor waren, vaak gelaten over zich heen liet komen: 'soo het aanhoudt te vriessen, gelijk het tegenwoordig doet, sal ick een moeilijke reis hebben, niet wetende hoe de rivier sal passeren, dan dit is mijn ordinaris lot.'⁶

Voor wat hoort wat

Naast de algemene problemen waarmee diplomaten geconfronteerd werden, waren er ook problemen inherent aan de specifieke missie van 1679-1684. Het wantrouwen van de keurvorst tegenover omringende mogendheden is begrijpelijk in het licht van de geografie van Brandenburg-Pruisen in de 17e eeuw. Naast het hart van deze staat in Brandenburg had de keurvorst verspreide bezittingen in het oosten van het Duitse Rijk (Kleef, Mark, Minden en Ravensberg) en het westen in de vorm van het hertogdom Pruisen. Het grondgebied van Brandenburg-Pruisen kende weinig tot geen natuurlijke barrières en was daarom kwetsbaar voor invallen van buitenaf. De ambities van aangrenzende staten als Zweden, Denemarken en verschillende Duitse vorstendommen dienden daarom goed in de gaten te worden gehouden. Om die reden wis-

selde de keurvorst voortdurend van bondgenoten en was hij voor diplomaten vaak ondoorgrondelijk. Tot slot hielden Franse diplomaten de keurvorst stevig in hun greep. Jaarlijks kreeg hij een enorm geldbedrag uit de Franse schatkist in ruil voor een neutrale houding en eventueel noodzakelijke doortocht van Franse troepen over Brandenburg-Pruisisch grondgebied. Van Reede kon niet beschikken over grote sommen geld en moest andere mogelijkheden aanboren om zijn taak te vervullen. Hoe hij dit deed kan geïllustreerd worden aan de hand van enkele voorbeelden.

Tijdens zijn eerste gezantschap naar Berlijn schreef Van Reede in zijn brieven over een zekere Johan de Joncheere, zoon van de hoofdschout van Maastricht en hofmeester in het gezelschap van Van Reede. Omdat hij gebrek had aan invloedrijke vrienden, was het de jongeman nog niet gelukt carrière te maken in het leger. Van Reede pleitte nu bij verschillende van zijn vrienden voor een regiment dat deze jongeman onder zich zou moeten krijgen. Een jaar later bleek deze lobby succesvol.⁷

Dit voorbeeld is tekenend voor hoe het er in de 17e eeuw aan toe ging. De hiërarchische maatschappij werd bijeengehouden door banden van onderlinge loyaliteit. Edelen en regenten verleenden elkaar gunsten en tracht-

Keurvorst Frederik Willem I van Brandenburg (1620-1688) met zijn eerste vrouw Louise Henriëtte van Nassau (1627-1667), ca 1647.

□ GERARD VAN HONTHORST EN ATELIER | DEN HAAG MAURITSHUIS

ten zichzelf zo vooruit te helpen in het leven. Bij Godard Adriaan van Reede was dit niet anders. Voor Van Reede was het van groot belang dat hij mensen aan zich bond door iets voor hen te regelen. Op hun beurt konden soldaten als De Joncheere Van Reede desgewenst van informatie voorzien omtrent troepenbewegingen in Brandenburg-Pruisen of elders in het Duitse Rijk. Steeds weer blijkt uit de correspondentie dat Van Reede niet alleen goed op de hoogte was van troepenbewegingen, maar ook van de intenties van verschillende rondtrekkende legers.

Ook Johan Ham kan als voorbeeld dienen. Tot 1682 was hij secretaris in dienst van Van Reede, maar ook na die tijd bleef Ham Van Reede uitvoerig op de hoogte houden van wat er aan het Brandenburg-Pruisische hof speelde.

In zijn jonge jaren studeerde en promoveerde hij aan de universiteit Leiden. In een brief, geschreven eind januari 1686, spreekt Ham zijn dankbaarheid uit naar de zoon en de vrouw van Van Reede. Zij hadden succesvol voor hem gelobbyd in Arnhem en Ham was nu burgemeester geworden van de stad.⁸ Uit de correspondentie wordt duidelijk dat Ham een intelligente en bedachtzame man was. Voor Van Reede was hij zeer waardevol als informant. Toen Van Reede eind 1684 aanstalten maakte om afscheid te nemen van de keurvorst, drong hij erop aan dat Ham aan het hof achter zou blijven als resident. Via figuren als Johan Ham en allerlei personen die in het Staatse en Brandenburg-Pruisische leger dienden werd Van Reede op de hoogte gehouden van ontwikkelingen overal in Europa.

Veranderende verhoudingen

Informatie alleen was voor een diplomaat niet genoeg om zijn doel te bereiken: wanneer de tijd rijp was, moest hij zijn voordeel doen met de informatie die hij tot zijn beschikking had. Van Reede moest enige jaren wachten totdat de tijd daarvoor rijp was. Omstreeks 1683 was het zover. Toen de Turken grote verliezen toebrachten aan de Habsburgse legers en in 1683 zelfs voor de poorten van Wenen stonden, nam Lodewijk XIV besluiten waar de keurvorst zich niet in kon vinden. Lodewijk zag in de Turkse opmars een mogelijkheid om de positie van de Habsburgse Keizer te verzwakken. Dit ging zelfs zo ver dat de Franse monarch geen vinger uitstak toen de Turken voor de poorten van Wenen stonden. Dit in tegenstelling tot de keurvorst die een leger van 18.000 man sterk stuurde om de Keizer in zijn strijd bij te staan. Deze ontwikkelingen boden kansen voor de Staten-Generaal. Van Reede maakte hier handig gebruik van en legde de keurvorst de vraag voor of het wenselijk was dat de macht van Frankrijk verder toe zou nemen. De keurvorst liet zich overreden toen de Staten-Generaal een gebaar maakten en een nog openstaande schuld afbetaalden. Een nieuw vriendschapsverdrag was uiteindelijk een feit op 23 augustus 1685.

Van Reede had ook nu weer zijn waarde als diplomaat bewezen: met een nog altijd goed functionerend netwerk van informanten en op het juiste moment inspelend op zich wijzigende, politieke ver-

Beleg van Wenen op 11 en 12 september 1683. Terwijl de inwoners zich verschansen binnen de stadsmuren, is Wenen aan drie zijden omsingeld door de Turken en geaïlleerde krachten. Rechtsboven zijn drie divisies van Poolse, Duitse en Oostenrijkse troepen in opmars. In het archief van Van Reede in Het Utrechts Archief bevindt zich een vergelijkbare, ietwat verkeukelde prent, afgedrukt op de voorpagina van de Weense Courant.

□ GIUSEPPE LONGHI, BOLOGNA 1683 | WWW.RAREMAPS.COM

Noten

- 1 M.A.M. Franken, 'The general tendencies and structural aspects of the foreign policy and diplomacy of the Dutch Republic in the latter half of the 17th century', in: J.W. Schulte Nordholt en J.A. Faber (red.), *Acta Historiae Neerlandica* (1968) 1-42, aldaar: 1.
- 2 HUA, Archief Huis Amerongen (HA) inv.nr. 2726: Correspondentie Margaretha Turnor met haar man (1681-1682), brief 14-01-1681.
- 3 Maurits Ebben, *Lodewijk Huygens' Spaans journaal. Reis naar het hof van de koning van Spanje, 1660-1661* (Zutphen 2005) 15.
- 4 HUA, HA inv.nr. 2873: Minuten van brieven aan Everard van Weede van Dijkveld, brief 24-10-1684.
- 5 Idem, inv.nr. 2726: Margaretha Turnor, brief 26-01-1681.
- 6 Idem, inv.nr. 2873: Correspondentie met Everard van Weede van Dijkveld 1683 nov.-1684 dec., brief 02-12-1684.
- 7 Ufford en Van der Bijl, *Briefwisseling*, 107, 122, 138.
- 8 HUA, inv.nr. 3103 Johan Ham, brief 27-01-1686.
- 9 Eerder vestigde Luc Panhuysen in zijn boek *Rampjaar 1672: hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* de aandacht op Van Reede als diplomaat. Anders dan Panhuysen ben ik van mening dat Van Reede ook na 1672 een bedreven diplomaat bleef.

Over het Utrechtse Mikwe

De opgraving die in het Utrechts Nieuwsblad van 2 februari 1994 gepresenteerd werd als de 'opzienbarende vondst' van een 'ritueel bad'.

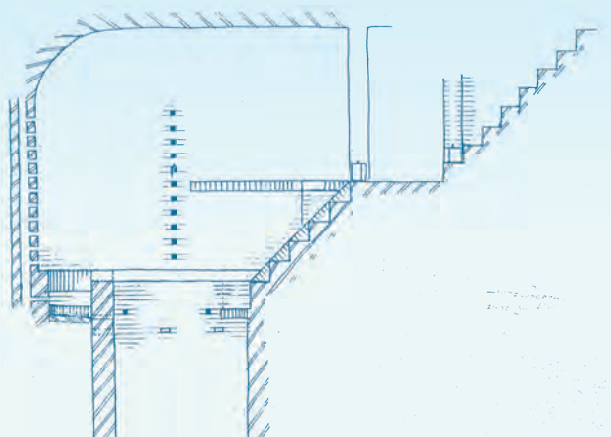
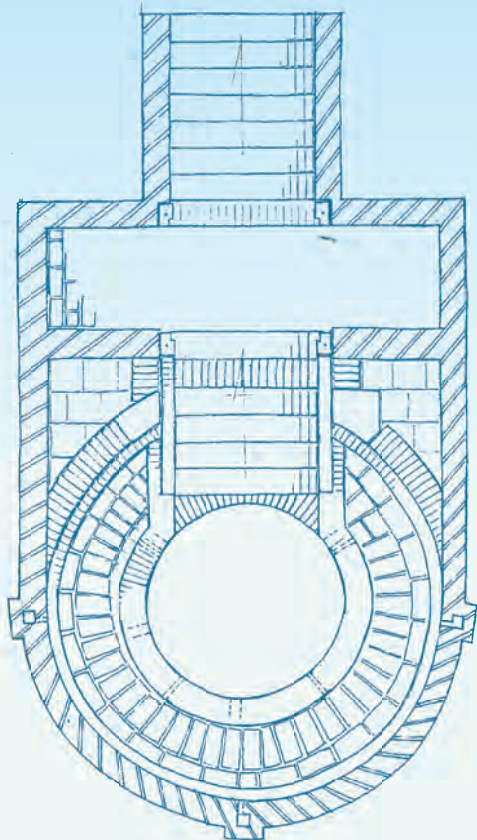
□ FOTO MICHAEL KOOREN, UTRECHTS NIEUWSBLAD | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

In 1994 legden archeologen achter het huis Payenborch aan de Oudegracht 320 een bijzondere put bloot die al snel beschouwd werd als een 'mikwe', een ritueel joods bad, daterend uit eind 18e of begin 19e eeuw. Nieuw onderzoek leert dat die interpretatie uiterst onwaarschijnlijk is en dat er rond 1794 elders een mikwe ingericht werd.

Een mikwe is een bad met rituele functies. Volgens de rabbinse regels is geslachtsgemeenschap tijdens de menstruatie niet toegestaan. Nadat de bloedingen voorbij zijn, neemt de vrouw eerst een (ritueel) bad, waarna ze haar man weer kan ontvangen. Om dit te faciliteren hadden joodse gemeenten een daarvoor geschikt bad. De gang naar het mikwe is ook een vast onderdeel in de voorbereiding voor de joodse huwelijksluiting. Bruiden worden dan ook speciaal genoemd in het eerste reglement van de Joodse Gemeente. Daarnaast kunnen ook mannen een mikwe gebruiken, als ze menen om spirituele of lichamelijke redenen onrein te zijn. Ook proselieten (bekeerlingen) gaan voor hun geloofsovergang in het mikwe.

Duiding als mikwe

Tijdens opgravingen begin 1994 op de binnenplaats achter het huis Payenborch tussen de Oudegracht (nr. 320) en de Lange Nieuwstraat troffen medewerkers van de Gemeentelijke Archeologische Dienst een put aan met een merkwaardig kelderachtige structuur.¹ Volgens het dagrapport van 1 februari van de opgraving zijn de archeologen het erover eens 'dat de "waterkelder" tegen de buitenmuur een ritueel

Bouwkundige tekeningen van de constructie achter Payenborch.

□ GEMEENTELIJKE ARCHEOLOGISCHE DIENST UTRECHT, 1994.

joods bad ('mikweh') uit het begin van de negentiende of eind achttiende eeuw (1800 plus of min 25 jaar) is geweest'.² De duiding van de archeologische vondst was voornamelijk gebaseerd op het verwerpen van een aantal alternatieven: de deskundige op het gebied van ijskelders achtte het geen ijskelder³ en ook voor een waterput van de aanpalende brouwerij was de structuur anders dan bekend. Wel was er een bouwkundig argument: er was sprake van een aantal openingen waardoor regenwater kon toestromen. Voor een mikwe is inderdaad toevoer van vers water nodig. Toch zijn er zowel historische als praktische argumenten om de duiding als mikwe zeer onwaarschijnlijk te achten en zelfs uit te sluiten.

Een mikwe aan de Springweg

Op grond van bovengenoemde datering zou de 'waterkelder' ergens tussen 1775 en 1825 ontstaan kunnen zijn. Een mikwe voor 1789 is echter uit te sluiten, omdat joden zich toen (op een beperkt aantal uitzonderingen na) niet in Utrecht mochten vestigen. In 1789 werd dit - onder voorwaarden - wel toegestaan. Naarmate de joodse gemeenschap in omvang groeide, nam ook de behoefte aan de gebruikelijke faciliteiten toe. Dat gold met name een plaats van samenkomst (synagoge), maar ook een begraafplaats (die kwam er in 1807) en een ritueel bad (mikwe).

Kort na hun toelating vroegen de joodse inwoners het gemeentebestuur toestemming om synagogediensten te houden. Het bestuur stond dit toe op voorwaarde dat dit in alle stilte zou geschieden. Nadat de diensten in eerste instantie plaatsvonden in het huis van Isaac Eliazer van

Lier aan de Korte Nieuwstraat 12, verhuisden ze later naar de voormalige Mennonietenkerk, inmiddels houtopslag, aan de Springweg. Deze doopsgezinde (schuil)kerk was zeer geschikt voor de joodse gemeente, omdat ze niet direct aan de straat lag, maar schuilging achter een rijtje kleine huisjes. Het gebouw werd in 1792 als synagoge in gebruik genomen en in 1796 aangekocht.

In 1794 werd een 'kerkelement' opgesteld en ter goedkeuring voorgelegd aan de gemeente Utrecht. Hetzelfde jaar werd begonnen met het bijhouden van een 'Protocolboek', dat op de eerste bladzijden een soort oprichtingsakte bevat in ambtelijk Hebreeuws. De leden onderschrijven daarin hun verplichtingen tegenover de opgerichte gemeente. De bladzijden 2 en 3 handelen over de aanstelling van respectievelijk de voorzanger en de koster. En juist deze laatste is relevant in verband met het mikwe.

De aanstellingsakte vermeldt (vertaald uit het Hebreeuws⁴): 'Zijn loon zal zijn het woonhuis naast de synagoge waar hij gratis zal wonen en het badhuis [letterlijk: 'huis van onderdompeling', dat wil zeggen mikwe] *er in* [cursivering JvdL] voor mannen en vrouwen, de betaling voor de dompeling zal zijn voor de genoemde koster, als vermeld in de reglementen.'

Uit deze akte opgetekend op 4 Ijar 5554 (= 4 mei 1794) kunnen we opmaken dat er toen een mikwe aanwezig was in het huis van de koster naast de synagoge aan de Jufferstraat (nu Springweg). Dit bad moet aangebracht zijn tussen het betrekken van de synagoge in 1792 en de formele oprichting/bevestiging van de gemeente in 1794. Het werd beheerd door de koster.

HET BAD DER HOOGDUITSCHES JODEN, TE AMSTERDAM.

'Het bad der Hoogduitsche Joden.' Gravure van C.Philips Jacobsz. naar P.Wagenaar 1783.

□ UIT: J.WAGENAAR, 'AMSTERDAM' | COLLECTIE STADSARCHIEF AMSTERDAM

Het 'Kerkreglement' dat bij de burgerlijke gemeente Utrecht was ingeleverd, bevat nog een aantal belangwekkende details. Artikel 30 vermeldt: 'Niemand zal vermogen een bad te maken op poene van vijftig gulden ten behoeve van Art.5 [bestuurders en armenkas], en niet anders mogen gebruyken als het bad, hetwelk de gemeente aangaat, en daarvoor moeten betalen als het kout gebruykt word ses stuyvers en als het warm gebruykt word veertien stuyvers, maar een bruyd, litmaat zijnde, eene gulden thien stuyvers, en in gevalle het een vreemde bruyd is twee gulden thien stuyvers, daarvoor moet het warm zijn, except arme lieden gratis, mits een briefje van de Parnasyn te vertonen, dog vreemde lieden dubbeld.'⁵

De koster schreef nog onder zijn aanstellingsakte in het protocolboek - eveneens in het Hebreeuws - dat van het verwarmen slechts spaarzaam gebruik moet worden gemaakt: 'Er wordt slechts incidenteel aangestoken, daarom is er een inscriptie in de hoek, dat de koperen pan van het warm water van het mikwe is. Het overige gerei dat men nodig heeft is van de [joodse] Gemeente Utrecht.'⁶

De prijs van een bad en de zuinigheid waarmee met verwarmen en met spulletjes wordt omgegaan zijn aardige

details. We kunnen uit die documenten ook concluderen dat er in 1794 een bad bestond dat zowel koud als warm gebruikt kon worden en dat er geen ander mikwe was toegestaan dan het bad dat de koster beheerde.

Historische argumenten

Er zijn meerdere historische redenen waarom het onwaarschijnlijk is dat de 'waterkelder' achter Payenborch een mikwe was:

- Men zou, als daar inderdaad een mikwe was, tenminste verwachten, dat één van de gebouwen of de binnenplaats zelf door koop of huur aan joden toebehoorde. Maar er is geen enkele concrete historische aanwijzing gevonden voor joodse bewoning of joodse activiteiten bij Payenborch.⁷
- Sinds begin 1794 was er een mikwe op de Springweg.
- Volgens het reglement waren andere mikwes niet toegestaan.
- Het mikwe kon, anders dan de put achter Payenborch, ook warm gebruikt worden.
- Het ligt niet voor de hand dat al vóór 1792 grote behoefte bestond aan een mikwe, gezien de nog beperkte omvang van de gemeenschap. Die kon bovendien gebruik gemaakt hebben van alternatieven als baden in open stromend water en mogelijk ook van een mikwe bij de (grotere)

‘disputen en onaangenaamheden’

In 1926 publiceerde Jac. Swarts ‘De Synagogen te Utrecht’.¹¹ Daarin bespreekt hij het gebruik van het oude en een nieuw mikwe: ‘In een der perceelen was ook het rituele bad der Gemeente gevestigd. Vóór 1817 was hiertoe slechts één kamertje ingericht. Daarna, in 1830, werd het oude 16de-eeuwsche gebouwtje, de voormalige kerkekamer, daartoe bestemd. Spoedig bleek, dat de dames met den nieuwen toestand maar matig ingenomen waren. Daarom besloot de Kerkeraad reeds op 17 Mei 1818 in het huis tegenover de Synagoge, voorheen bewoond door W.M. Coster een geheel nieuw bad aan te leggen en daarmede zoo spoedig mogelijk aan te vangen. Ook het oude bad was in 1825 gerepareerd en geschikt voor het gebruik gemaakt. Het nieuwe bad was nu alleen voor de dames der geïmmatriculeerde leden, wier namen op een lijst van de kosteres voorkwamen en waaraan zij zich op verlies van haar post te houden had. De overige vrouwen konden van het oude bad gebruik maken. Het gebruik van het nieuwe bad was nu soms op één avond zóó druk, dat een reglement ter wering van wanordelijkheden in 1827 werd vastgesteld. De Presidentsvrouw ging voor, de dames van de Kerkeraadsleden naar hun rang en de overigen naar de volgorde van hun aanslag, met dien verstande, dat bij gelijken aanslag de oudste dame voorging. Ruim een maand later bleken nieuwe bepalingen noodig “wegens disputen en onaangenaamheden”; toen werd ook het gebruik van mannelijke lidmaten geregeld. In de poort stond een klok, die voor het gebruik van het bad werd opgewonden. Wie bij het opwinden der klok niet in de kleedkamer was, bepaalde de Kerkeraad, moest de volgende gebruiker laten voorgaan. Bij de bouw van 1848 werd de badinrichting tenslotte geheel verbeterd.’

joodse gemeente in Maarssen waar een belangrijk deel van de nieuwe Utrechtse vandaan kwam.

- Uitgebreide bouwactiviteiten (als voor de toch forse ‘waterkelder’) op een moment dat de joodse gemeenschap nog zeer beperkt van omvang was en nog geen formele vorm van organisatie had, zijn onwaarschijnlijk. Aan de totstandkoming van een mikwe werd kennelijk al gewerkt tussen 1792 en 1794, nadat een eigen ruimte betrokken was. Voor grotere collectieve verplichtingen werd de instemming van alle leden nodig geacht en kwam in 1794 een formele kerkelijke gemeente tot stand.
- Het is niet uitgesloten dat er privé-faciliteiten bestonden, maar een locatie daarvoor bij Payenborch is onwaarschijnlijk.

Praktische argumenten

Kort nadat in 1994 de gevonden put als ‘mikwe’ werd geduid, werden de wethouder en de pers uitgenodigd. Op 2 februari was er ‘grote belangstelling van de schrijvende pers’. Ook de regionale opperrabbijn, uitgenodigd als

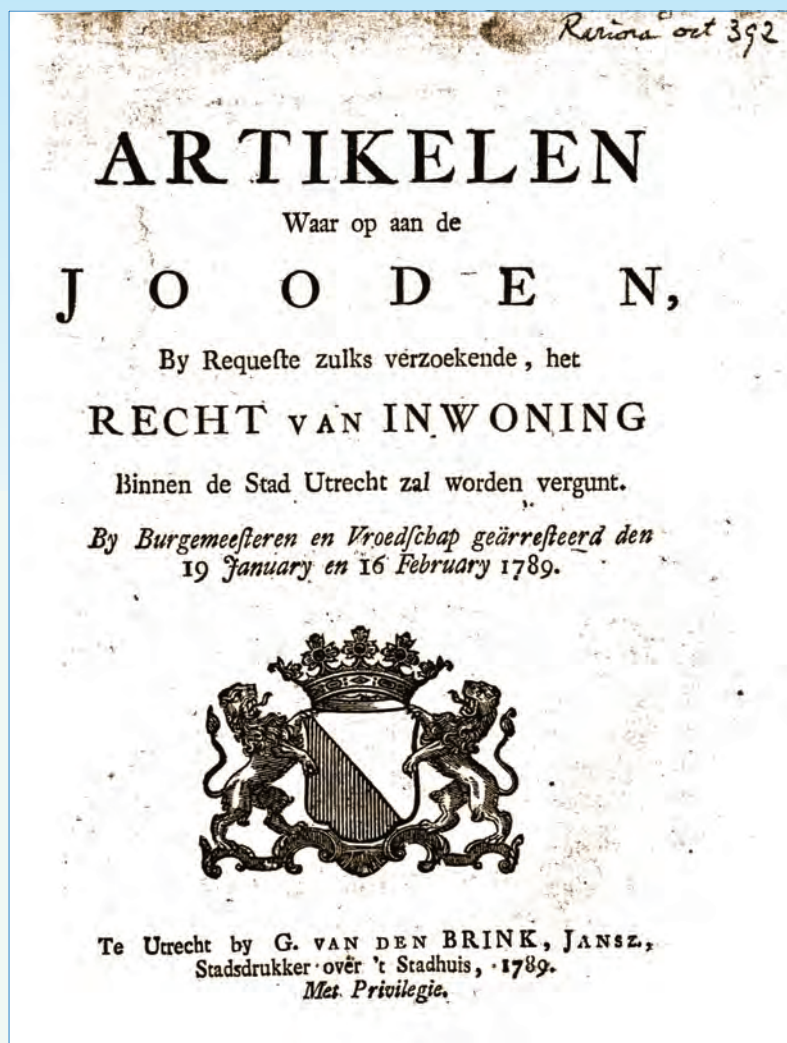

Het mikwe in de synagoge aan de Springweg.

□ FOTO JOOST VAN DER LIJN

expert, bezocht op 3 februari de locatie. Hij zei daarbij ‘dat het heel goed een Mikweh zijn kan, *maar dat dit zal afhangen van de diepte van de binnenste ring*’ [cursivering JvdL]. Die slag om de arm is in later enthousiasme over de vondst verloren gegaan, maar wel essentieel:

- De gebruikers van een mikwe moeten bij hun onderdompeling kunnen staan op de vloer van het bad. Een min of meer bodemloze put is als mikwe ongeschikt: gebruik(st)ers die niet konden zwemmen - waarschijnlijk in 1792 de

Besluit uit 1789 van Burgemeesteren en Vroedschap dat joden het recht verleent in de stad te wonen.

□ COLLECTIE UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK UTRECHT

meerderheid - zouden dan kunnen verdrinken. Bij het uitgraven werd een houten balk gevonden op ongeveer 1,5 meter van de bovenrand. Hoewel de wand nog doorloopt tot een diepte van 2,5 meter, wordt verondersteld dat de 'bodem van de binnenste ring' op deze anderhalve meter 'waarschijnlijk bereikt' is.⁸ Voor kleine mensen - vooral veel vrouwen waren niet langer dan 1 meter 50 - was dit

dus eenvoudig gevaarlijk diep en ook te diep om er uit te klimmen tenzij er een laddertje heeft gestaan.

- In de informatie ten behoeve van het opstellen van een ANWB-bord⁹ stond ook de mening dat de vondst achter Payenborch in opbouw en maatvoering sterk lijkt op andere mikwes, bijvoorbeeld die aan de Springweg. Er mag dan enige overeenkomst zijn in een detail als de toestroom van regenwater en in beide gevallen is er inderdaad een trap, maar de verschillen zijn groot. Waar de gebruik(st)ers op de Springweg voorzichtig in het water af kunnen dalen tot op de bodem van het bad, zouden die bij Payenborch veroordeeld zijn geweest tot een levensbedreigende plons in het diepe. Zie ter vergelijking de afbeeldingen van het huidige mikwe, een Amsterdamse mikwe uit die tijd en van de opgegraven put.¹⁰

Geheimzinnige put

Geconcludeerd moet worden dat de put achter Payenborch ongeschikt is als mikwe, dat historische onderbouwing voor een mikwe op die plaats ontbreekt en dat die locatie ook ongeloofwaardig is, omdat de opkomende joodse gemeenschap uiterlijk begin 1794 elders een mikwe inrichtte, in 1818 gevolgd door een tweede bad (zie kader). Bij Payenborch was brouwerij De Aker / het Keteltje gevestigd. Dat het model van de 'waterkelder' als brouwersput kennelijk onbekend is, maakt het geval alleen maar interessanter. Het versterkt de noodzaak nog eens heel goed te onderzoeken wat deze constructie dan wel is geweest.

Noten

- 1 D.H. Kok e.a. (redactie), *Archeologische kroniek - Provincie Utrecht 1949-1995* (Utrecht 1998) 117-120; volgens het *Utrechts Nieuwsblad* van 2 februari 1994 is deze duiding afkomstig van gemeentelijk bouwhistoricus Bart Klück, die 'in een flits' op de gedachte kwam, dat een put met trap en voorportaal een joods ritueel bad was geweest.
- 2 Dagrapport opgraving Payenborch, OG 1994, 1 februari 1994.
- 3 Idem, 4 februari 1994.
- 4 J. van der Lijn, *Het protocolboek van de joodse gemeente Utrecht 1794-1817*. BA-scriptie Universiteit van Amsterdam, september 2007; bijlage 2, 7.
- 5 *Reglement voor de Joodsche Gemeente te Utrecht*, Januari 1794.
- 6 Van der Lijn, *Het protocolboek [...]*, bijlage 2, 8.
- 7 Archiefonderzoek door Channah Cassuto en Jan Erik Grunveld.
- 8 Dagrapport opgraving Payenborch, OG 1994, 7 februari 1994.
- 9 'ANWB Informatiebord Mikwe', interne notitie gemeente Utrecht, oktober 1995.
- 10 Zie <http://nl.wikipedia.org/wiki/Mikwe> en <http://en.wikipedia.org/wiki/Mikveh> voor verschillende afbeeldingen van mikwes, steeds met een bodem waarop de gebruik(st)er kan staan.
- 11 Jac. Zwarts, 'De Synagogen te Utrecht, feestgeschrift' in: *De Orde voor de inwijding van de verbouwde Synagoge en van de nieuwe school- en administratiegebouwen der Nederlandsch-Israëlitische Gemeente te Utrecht, 19-12-1926* (Utrecht, herdruk 1989).

Utrecht en de Maliebaan 40 - 45

Valt het verhaal van de Tweede Wereldoorlog in ons land te beschrijven aan de hand van de geschiedenis van één straat? Ja, dat kan, als die straat de Utrechtse Maliebaan is, waar aan beide zijden nazi- en NSB-kantoren gehuisvest waren afgewisseld met panden waarin verzetsstrijders, onderduikers en kerkleiders woonden. De activiteiten in en het verkeer tussen die panden zijn in 2008 al beschreven door Wout Buitelaar in *Panden die verhalen. Een kleine oorlogsgeschiedenis van de Maliebaan*. De samenhang die in dat boek ontbrak, is wél aanwezig in Ad van Liempts *Aan de Maliebaan*. Van Liempt is vollediger en biedt dankzij zijn chronologische opzet en journalistieke schrijfstijl een toegankelijker en meeslepender boek. Hij verwerkte bovendien recent eigen en andermans onderzoek naar het verzet en nieuwe monografieën over Mussert en de NSB. Naast de oorlogjes die de NSB-kopstukken en hun organisaties onderling uitvochten, komt ook de rol van aartsbisschop Jan de Jong (Maliebaan 40) uitgebreid aan bod. De Jong bleef zich, uit naam van de rooms-katholieke kerk, van begin tot eind krachtig verzetten tegen de maatregelen van de bezetter.

De Maliebaan is ook prominent aanwezig in het mooi verzorgde fotoboek *Utrecht 40 - 45*, eveneens samengesteld door Van Liempt. De foto's zijn gegroepeerd in de hoofdstukken 'bezette stad', 'het leven gaat door', 'stad der beweging' [= de NSB], 'de jodenvervolging', 'verzet', 'bombardementen', 'schaarste, honger', 'bevrijding' en 'wraak'. Bijzonder zijn enkele foto's in kleur, meest schrijnend is de foto van een 'vervuild gezin', een moeder met drie kleine kinderen van wie er twee een dag na het maken van de foto (23 december 1944) overleden aan ziekte en ondervoeding.

Ad van Liempt, Aan de Maliebaan. De kerk, het verzet, de NSB en de SS op een strekkende kilometer. Amsterdam, Uitgeverij Balans, 2015. 240 p. ISBN 978 94 600 386 62. € 18,95.

Ad van Liempt, Utrecht 40 - 45. Zwolle, WBOOKS, 2015. 112 p. ISBN 978 94 625 8066 4. € 24,95.

Utrechtse kronieken online

Sinds kort zijn acht kronieken van Het Utrechts Archief en de Universiteitsbibliotheek Utrecht online doorzoekbaar via www.utrechtsekronieken.nl. Het gaat om handgeschreven kronieken uit de 14e, 15e en 16e eeuw, waarvan de originele bronnen deel uitmaken van de collecties van deze instellingen. Kronieken zijn chronologisch geordende verhalen over personen, plaatsen en gebeurtenissen uit het verleden. De kronieken op de site vertellen de geschiedenis van de stad Utrecht en het Sticht in de periode vóór 1600. Van alle kronieken zijn de scans van de originele teksten én de volledige transcripties beschikbaar, in de meeste gevallen gecombineerd met een ver-

taling uit het Latijn of een hertaling uit het Middelnederlands. Inhoud, vorm, ontstaan en overlevering van de kronieken worden toegelicht in inleidende teksten. Alle kronieken zijn via trefwoorden en op periode doorzoekbaar.

Netwerk van Willem III

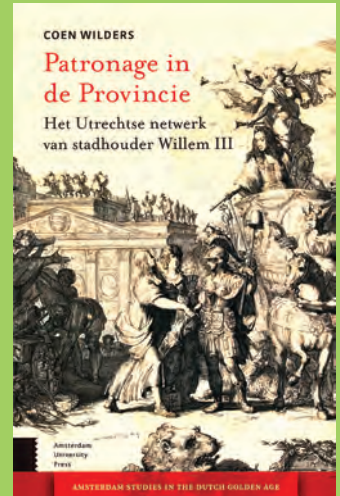
In 1672 werd de prins van Oranje Willem III stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, later gevolgd door het gezag over andere landgewesten. Om zijn macht te vestigen en te behouden, maakte hij gebruik van een uitgebreid patronagestelsel, waarin patroon en cliënten respectievelijk gunsten en diensten uitwisselen. Coen Wilders promoveerde in 2010 op een onderzoek naar de manier waarop dat stelsel werkte in de provincie Utrecht en dit jaar verscheen *Patronage in de provincie*, een boeiend boek gebaseerd op zijn proefschrift. Voor het functioneren van zijn Utrechtse netwerk was Willem III afhankelijk van enkele regenten die bemiddelden tussen de prins en de bestuurlijke elite in de provincie. Vooral de edelman en diplomaat Godard Adriaan van Reede (zie het artikel elders in dit nummer) en de burgemeesterszoon Everard van Weede, heer van Dijkveld, speelden als makelaars een hoofdrol in het subtiel en soms minder subtiel spel van het vergeven van ambten en privileges en het in ruil daarvoor verlenen van steun aan het gezag van de stadhouder. Een spel van alle tijden.

Coen Wilders, Patronage in de provincie. Het Utrechtse netwerk van stadhouder Willem III. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2015. 236 p. ISBN 978 908964 738 2. € 29,95.

Betsie de Rokkenpoepert

Honderden (meest overleden) Utrechters en tientallen Utrechtse gebouwen, straten en wijken hebben een bijnaam. 'Bijnamenkoning' Evert van der Zouw verzamelde ze in wat Maarten van Rossem ('de Brommende Professor') in zijn voorwoord kenschetst als een 'rommelige, maar daardoor juist zeer vermakelijke geschiedenis van het volksleven van de stad Utrecht'. In volksbuurten als Wijk C en de Zeven Steegjes kregen buurtbewoners vooral een bijnaam vanwege hun uiterlijke kenmerken (Piet de Tietennek), (afwijkende) gedragingen (de Paardenneuker) of gebreken (het Houten Poot). Neutraler zijn bijnamen die verwijzen naar beroepen, afkomst of bloedverwantschap. Van der Zouw beschrijft steeds om wie het gaat, waar de bijnaam vandaan komt en met welke andere bijnaamdragers iemand verwant is. Foto's geven aan hen een gezicht, zoals die van de vishandelaren uit de jaren 30 die Van der Zouw identificeerde als 'De Kippendief', 'De Dominee', 'Aal de Preu', 'Piet het Joodje' en 'Corrie de Blauwe'.

Evert van der Zouw, Utrechtse bijnamen. Utrecht, Uitgeverij Stili Novi, 2015. 248 p. ISBN 978 907809 463 0. € 19,90.

Kruisvaarders en weldoeners

De Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht in het Centraal Museum

Kapittelzaal op de eerste verdieping van het gebouw van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht (Springweg 25).

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

In 1811 hief Napoleon de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht op en confisqueerde haar bezittingen. Vier jaar later, in augustus 1815, voerde koning Willem I een wet in die de opheffing terugdraaide. Nu, precies 200 jaar later, is van 11 juli tot en met 29 november in het Centraal Museum de tentoonstelling 'Kruisvaarders en weldoeners' te zien over de orde, haar geschiedenis en haar bijzondere activiteiten.

De Ridderlijke Duitse Orde (RDO) is gehuisvest in het pand aan de Springweg, dat in de 14e eeuw voor haar is gebouwd. De orde gaat rechtstreeks terug op een geestelijke ridderorde opgericht in 1190 tijdens de Derde Kruistocht. De orde streed in het Heilige Land en aan de Oostzee voor het christelijke geloof en zorgde daarnaast voor zieken en gewonden. Deze taken werden gefinancierd uit een enorm landbezit, dat door schenkingen was ontstaan. De Balije van Utrecht, met bezittingen verspreid over de Noordelijke Nederlanden, behoorde tot de Europese achterban van de strijdende en verzorgende ridderorde. Deze geschiedenis is vastgelegd in een rijke collectie die wordt bewaard in het Duitse Huis aan de Springweg. Het archief bevat documenten uit de periode vanaf 1200. Het meest in het oog springend is de portrettengalerij van alle landcommandeurs (voorzitters) van de Balije van Utrecht vanaf 1231. De reeks wordt nog steeds voorgezet. Het portret van de huidige landcommandeur, J.R. baron de Vos van Steenwijk, is in 2014 gemaakt.

Alle portretten in samenhang

Uit deze collectie zijn stukken uitgeleend voor exposities in Duitsland, Polen en Nederland, maar nooit eerder was de ordecollectie zelf uitgangspunt voor een tentoonstelling. Dit jaar toont het Centraal Museum Utrecht een uitgebreide selectie, aangevuld met stukken uit de eigen museumcollectie en bruiklenen van instellingen uit Nederland, Duitsland en Oostenrijk. Blikvanger in de eerste zaal van de expositie is de complete serie van de landcommandeursportretten die voor het eerst in samenhang getoond wordt. In het huis van de orde hangen ze verspreid over drie zalen, maar in het museum aan drie wanden in

één zaal. Daar maakt de bezoeker kennis met het unieke fenomeen van een ridderorde die zijn bestaan rechtstreeks terug kan leiden tot de Derde Kruistocht aan het einde van de 12e eeuw.

Na de eerste zaal met de portretten wandelt de bezoeker door de lange geschiedenis van de orde: de Kruistochten, de strijd aan de Oostzee, de middeleeuwse balijen, de ingrijpende veranderingen na de Reformatie, de positie van de RDO als protestantse adelsorganisatie in de 17e en 18e eeuw, de opheffing door Napoleon en het herstel door Willem I.

In de laatste zaal is de bezoeker in het heden aangeland. Daar gaat het om de terugkeer naar het pand aan de Springweg, dat in 1808 door koning Lodewijk Napoleon werd onteigend.

Nadat het lange tijd als Militair Hospitaal had gediend, is het door de orde in 1992 teruggekocht en in 1995 gedeeltelijk opnieuw betrokken; de rest is Grand Hotel Karel V geworden. De kennis die tijdens de restauratie over het gebouwencomplex is opgedaan, wordt getoond met een 3D-animatie van de Sectie Erfgoed van de Gemeente Utrecht. In deze laatste zaal is er ook aandacht voor de huidige charitatieve missie van de RDO en zijn er foto's te zien van de projecten die steun van de orde krijgen.¹

Dodenmasker en Turkse sabel

Wordt in de laatste zaal gedeeltelijk met foto's en een 3D-animatie gewerkt, in de eerdere zalen is er sprake van een klassieke cultuurhistorische tentoonstelling met schilderijen, beeldhouwwerken, documenten, opgravingsvondsten en bijzondere voorwerpen. Daartoe hoort zeker het dodenmasker van landcommandeur God-

Het dodenmasker van landcommandeur Godard van Reede (1644 - 1703), zoon van de diplomaat Godard Adriaan van Reede (zie het artikel op pagina 116 - 121 van dit nummer).

□ COLLECTIE STICHTING KASTEEL VAN AMERONGEN

ard van Reede, dat op kasteel Amerongen wordt bewaard. De opgravingsvondsten komen grotendeels van de Springweg, maar ook van de Friese vestiging Schoten (een brugpijler en een runderbekken). Die laatste vondst wijst op het riant menu van de ridders, wat ook bevestigd wordt door glaswerk en aardewerk uit de Utrechtse opgra-

ving. De documenten komen uit het rijke archief van de RDO, met onder andere de schenkingsakte van Sweder van Dingede, die in de 13e eeuw het begin van de Balije van Utrecht vormde.

Het meest spectaculaire buitenlandse bruikleen is een Turkse sabel uit de schatkamer van de Duitse Orde in Wenen. Het wapen is buitgemaakt in de strijd tegen de Turken waaraan ook ridders van de Balije van Utrecht deelnamen. De sabel is eeuwenlang bewaard in de verzameling van de 'Hochmeister' (grootmeester), de hoogste gezagdrager van de orde. De Balije van Utrecht heeft zich in 1640 losgemaakt van de grootmeester, maar de aanwezigheid van de huidige ambtsbekleider, Bruno Platter, bij de opening van de tentoonstelling is een teken van toenadering van de uit elkaar gegroeide takken.

De vormgeving van de tentoonstelling is in handen van Marianne de Vrijer en Jody van Dongen, die in 2013 de 'Vrede van Utrecht' in het museum hebben ontworpen waarmee zij de zilveren medaille van de *European Design Awards* wonnen. Waar die tentoonstelling zeer kleurrijk was, is de RDO-expositie uitgevoerd in zwart-wit, geïnspireerd op het wapen en de mantels van de orde: een zwart kruis op een witte achtergrond. Die tegenstelling markeert de geschiedenis van de orde vol hoogte- en dieptepunten. De kleurstelling is anders, maar net als bij de Vrede van Utrecht kan de bezoeker Utrechtse geschiedenis in nationale en internationale context beleven.

Noot

- 1 Een door RTV Utrecht gemaakte documentaire laat zien wat de betekenis van deze oude ridderorde in de huidige participatiemaatschappij is: de RDO is een van de grote spelers op het gebied van goede doelen in Utrecht, maar ook daarbuiten.

De geschiedenis van de Utrechtse City Bioscoop

City Theater in 1952 tijdens de vertoning van *An American in Paris*.
De lichtbakken met melkglas zijn nog in volle glorie aanwezig.

□ FOTO C. STEVENS | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

De Utrechtse bioscoop situatie is de laatste tijd in een stroomversnelling geraakt. Terwijl in hoog tempo een nieuwe bioscoop in Leidsche Rijn Centrum verrijst, er binnenkort met de bouw van een bioscoopcomplex bij de Jaarbeurs wordt begonnen en er plannen zijn voor een arthouse-bioscoop (de Kade), sloot op 15 maart de Camera-bioscoop voorgoed de deuren. Voor meer bioscopen in de binnenstad dreigt sluiting.¹

Tijdens een speciale feestweek in de Voorstraat werd op zaterdag 18 januari 1936 het City Theater officieel geopend. De in avondtoilet gestoken genodigden luisterden naar een toespraak van City-directeur Hans Cohen Barnstijn, waarna de voorzitter van de Nederlandse Bioscoop Bond David Hamburger het theater voor geopend verklaarde. 'Hierop speelde de muziek het Wilhelmus dat nagenoeg door alle aanwezigen staande werd aangehoord en meegezongen.' Daarna kon het publiek genieten van enkele voorfilms en de Duitse operettefilm *In 't Witte Paard* (*Im Weissen Rössl*, 1935).²

Concert- en Verenigingsgebouw

Het was niet de eerste keer dat op de hoek van de Voorstraat en de Drift film te zien was. Op de plek van de City stond al eeuwen een grachtenhuis dat vanaf de Drift over een brug te bereiken was. In 1925 werd het huis ingrijpend verbouwd en vergroot zowel aan de Drift- als aan de Voor-

straatzijde en ingericht als *Concert- en Vereenigingsgebouw De Plompetoren*. De hoofdingang kwam aan de Voorstraat, terwijl over de Drift een extra brug werd gelegd die als nooduitgang kon dienen. Het gebouw herbergde een grote zaal en verschillende kleine zalen waarin vanaf oktober 1925 concerten, lezingen, dansavonden en congressen werden gehouden. Ook werden er zo nu en dan filmvertoningen georganiseerd. Toen in 1927 de *Utrechtse Filmliga* werd opgericht, was er even sprake van dat de Liga zijn maandelijkse voorstellingen in gebouw De Plompetoren zou houden. Uiteindelijk kozen Liga-voorzitter architect Sybold van Ravesteyn en Liga-secretaris architect Gerrit Rietveld voor Bioscoop Vreeburg, een keuze die voor de Utrechtse architectuurgeschiedenis later nog gevolgen zou hebben.

Zakelijke uitstraling

In 1935 nam Isedoor Cohen Barnstijn, de vader van Hans en sinds 1929 directeur van het Utrechtse Flora Theater aan de Oudegracht, later omgedoopt tot Camera, het initiatief om gebouw De Plompetoren om te bouwen tot bioscoop. Het werd een ingrijpende verbouwing. Slechts enkele muren bleven gehandhaafd, zodat er eigenlijk sprake was van nieuwbouw.³ Het gebouw kreeg een compleet andere uitstraling. Was in gebouw De Plompetoren nog duidelijk het historische grachtenhuis te herkennen, met de hoge kap en de rijen traditionele vensters op de beneden- en bovenverdieping, de nieuwe bioscoop was in alles het tegendeel. De architecten Nico Andriessen en Jan Willem van der Weele ontwierpen een gebouw in een zeer moderne stijl. Een stijl die je niet direct van deze architecten zou verwachten: beide architecten werkten voornamelijk in de stijl van de Amsterdamse school. Nicolaas Ignatius Maria Andriessen (1892-1947) was vooral in Hilversum actief waar zijn vader stadsarchitect was en bouwde daar volkswoningen, villa's, kerken en scholen.⁴ Ook de Haagse architect Jan Willem van der Weele (1888-1948) bouwde woningcomplexen, maar ontwierp tevens café-restaurants, winkelgebouwen en een veilinggebouw. Zijn bekendste werk is het Asta Theater in Den Haag uit 1921.⁵

Dat deze architecten het City Theater een uiterst zakelijke uitstraling gaven, lijkt op het eerste gezicht verwonderlijk, maar valt wel te begrijpen. Was in de jaren twintig

Drift 14 tijdens de verbouwing van het pand tot Concert- en Vereenigingsgebouw De Plompetoren, 1925.

□ FOTO E.A. BLITZ EN ZN | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELD MATERIAAL

de norm voor bioscoopgebouwen nog rijk gedecoreerde baksteenarchitectuur met Amsterdamse School- en Art Deco-elementen, in de jaren dertig was die architectuur voor bioscopen uit de mode geraakt. Dit valt goed te illustreren aan de andere Utrechtse bioscopen die in de jaren dertig werden ge- of verbouwd. Zo werd het Rembrandt Theater aan de Oudegracht in 1933 vergroot waarbij architect H. van Vreeswijk het luxueuze gebouw uit 1919 met zijn vele Art Deco-elementen radicaal veranderde in een zakelijk gebouw met een moderne gladgestucte voorgevel. Ook het luxueuze Scala Theater dat in 1935 bij de verbreding van de Lange Viestraat moest wijken en een nieuwe door Nic. de Jong ontworpen bioscoop betrok aan de Potterstraat, kreeg een zeer sober gebouw. Het werd voorzien van een zakelijke voorgevel die aansloot bij de andere gevels aan noordzijde van de vernieuwde Potterstraat en van een sober interieur. En toen in 1936 de nieuwe Vreeburg Bioscoop van Gerrit Rietveld - die de ontwerp-

November 1946, grote belangstelling voor vertoning van *De slag om Arnhem*.

□ COLLECTIE CITY THEATER / KINOPOLIS

opdracht had gekregen dankzij zijn goede contacten via de Utrechtse Filmliga met Vreeburg-exploitant Nijland - opende, bleek ook dat een uiterst modern gebouw. De strakke gevel ging vrijwel geheel schuil achter lichtbakken waarop de naam van de bioscoop en de vertoonde films te lezen waren. (Een gevel die nog steeds grotendeels bestaat en het waard zou zijn om als eerbetoon aan de Utrechtse architect in originele staat terug te brengen.) De uitbundige bouwstijl voor bioscopen uit de jaren twintig, met het Amsterdamse Tuschinski uit 1921 als meest prominente voorbeeld, was verleden tijd.

In alles 'up-to-date'

De City Bioscoop kreeg een heldere indeling die zich aan de buitenzijde van het gebouw duidelijk liet aflezen. Achter een voorhal met twee 'kaartverkoop-loges' lag aan de Driftzijde een foyer met een garderobe en een trap naar een bovenfoyer die toegang gaf tot het balkon. In het souterrain waren toiletten, net als op de eerste verdieping, waar zich ook het kantoor bevond dat aan de buitenzijde geaccentueerd werd door een om de hoek lopend venster. De zaal rees met zijn hogere bouwvolume op boven de rest

van het gebouw, waarbij twee vlaggenmasten nog boven het platte dak uitstaken. Waar de tamelijk gesloten gevels aansloten op de buurpanden in de Voorstraat en de Drift bevonden zich iets hogere bouwdelen met trappenhuisen. Ze werden geaccentueerd met ronde vensters. Naast die trappenhuisen en in het midden van de gevel aan de Voorstraat (op de plek waar zich ook een trappenhuis bevond) waren lichtbakken met wit melkglas aangebracht die vooral 's avonds voor een bijzonder accent zorgden. Een van de lichtbakken aan de Voorstraatzijde stak als een ranke pyloon boven het gebouw uit. De gevel werd gepleisterd met glad schuurwerk, waarbij het benedendeel donkergrijs, het bovendeel lichtgroen en de luifel en betonbanden wit geschilderd werden. De stalen deuren en ramen werden hemelsblauw geschilderd. Ook het interieur was strak vormgegeven. Met zowel in de foyers als in de zaal eiken- en mahoniehouten lambriseringen.⁶

Opmerkelijk is dat in de publiciteit over het nieuwe theater de directie de nadruk niet legde op de luxe uitstraling, maar op het gemak voor de bezoekers en de bijzondere technische uitrusting. 'Op een eiken vloer komen loopers van donkere stof te liggen, waarin witte banden zijn geweven, die den bezoeker ook in donker den weg wijzen.' En: 'De muurbeschildering loopt van licht achter in de zaal, tot donker voorin bij het doek. Zoo is er niets wat de aandacht kan

afleiden, het is een trechter, waarin het oog gevangen moet worden.⁷ De directie meldde met trots dat het theater was uitgerust met het nieuwste Philips 'Blockpost'-geluidsfilmsysteem. 'Met deze model projectie- en geluidsinstallatie toegerust is het nieuwe City Theater niet alleen wat bouw en inrichting betreft "up to date", maar biedt het den bezoekers tevens het beste waartoe de cinematechniek in staat is.'⁸

Drukke voor en tijdens de oorlog

Vanaf het begin was City een drukbezocht theater. Een van de eerste succesfilms was Chaplins *Modern Times* (1936) terwijl het ook bij Disney's *Sneeuwwitje en de zeven dwergen* (1937) storm liep.⁹ Bijzonder geliefd waren Nederlandse films. Zo bleef zowel *Merijntje Gijzen's jeugd* (1936) als *Pygmalion* (1937) vier weken lang op het programma, terwijl doorgaans elke week een andere film werd geprogrammeerd.

In 1939 kwam het City Theater in andere handen. Het theater werd, samen met de bioscopen Flora en Palace/Filmac, van eigenaar Isedoor Cohen Barnstijn overgenomen door Alfred Friedrich Wolff. De in Berlijn geboren Wolff werkte eerst in Duitsland en later in Nederland voor het machtige Duitse UFA-filmconcern en wilde nu voor zichzelf beginnen. Toen snel na deze overname de oorlog uitbrak, had dat voor de nieuwe eigenaar aanvankelijk geen grote gevolgen. Als half-jood en Rijks-Duitsers werd Alfred Wolff niet direct bedreigd door de anti-joodse maatregelen. Niettemin zag hij zich in 1942 gedwongen om zich uit het bioscoopbedrijf terug te trekken en kwam de exploitatie van zijn bioscopen, waaronder dus ook City, in handen van de Duitser Karl E.W. Wefelmeyer.

De oorlog betekende wel een grote verandering in de programmering van City. Amerikaanse, Britse en Franse films voldeden zelden aan de nieuwe regels van de Duitse filmcensuur en werden dus verboden. Het aandeel van de Duitse film nam toe. Omdat er daarvan in het begin van

De inmiddels weer in onbruik geraakte aparte ingang van de Movies aan de Drift in april 1985.

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

de oorlog niet genoeg beschikbaar waren, werden de populaire Nederlandse speelfilms uit de jaren dertig weer tevoorschijn gehaald. Ook ontkwam het Utrechtse publiek niet aan de vertoning van antisemitische films als *Jud Süß* (1940) of Duitse nazi-propagandafilms als *Pour le Mérite* (1938). Geleidelijk kwamen er meer Duitse (kleuren)films beschikbaar zoals *Die Goldene Stadt* (1942) en *Münchhausen* (1943), die beide met groot succes in City draaiden.

Vanaf 1943 liep het bioscoopbezoek echter terug en in de loop van 1944 was City regelmatig gedwongen door gebrek aan elektriciteit en verwarming of door gebrek aan films de deuren te sluiten. Eind 1944 en begin 1945 probeerde de bioscoop met dansavonden of variétévoorstellingen in de onverwarmde zaal nog enig vertier te bieden, maar uiteindelijk kon City de deuren niet open houden.

Koningin en nozems

Pas op 15 juni 1945 was er in City weer film te zien. Toen heropende de bioscoop, die na de oorlog weer in handen kwam van Alfred Wolff, met Amerikaanse en Britse films die jarenlang niet te zien geweest waren. Eindelijk kon de filmhonger gestild worden. De zaal zat voortdurend vol en begin 1946 kon City op uitbundige wijze het tienjarig bestaan vieren. Met onder meer optredens van zangeres Jetty Pearl, bekend van Radio Oranje, en de big band The Grasshoppers. Een bijzonder hoogtepunt beleefde City op 12 juni 1953, toen koningin Juliana en prins Bernhard de Nederlandse première bijwoonden van de documentaire over de kroning

Een erehaag van padvinders verwelkomt Koningin Juliana en Prins Bernhard bij de galapremière van de film 'A Queen is Crowned', 12 juni 1953. Rechts van de koningin jhr. Th. Roëll (voorzitter van de afdeling Utrecht van het genootschap Nederland-Engeland) en achter haar het echtpaar De Ranitz.

□ FOTO F.F. VAN DER WERF | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Foyer van de Movies op de eerste etage, april 1985.

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

van Juliana's Britse collega Elisabeth, *A Queen is Crowned* (1953). Heel andere bezoekers zaten er een paar jaar later in de zaal bij de vertoning van de opwindende rockfilm *Rock Around the Clock* (1956). In een zaal vol opgeschoten jongeren was soms zelfs de politie aanwezig om eventuele relletjes in de kiem te smoren. Nog een geluk voor de jeugdige bezoekers dat het geluid gewoon bleef aanstaan. In andere steden werd de film soms zonder geluid vertoond, zodat er niet in de gangpaden op de opruiende muziek van Bill Haley en zijn Comets kon worden gedanst, of werd de film zelfs geheel verboden. Duidelijk was dat het publiek aan het veranderen was en in steeds meer groepen uiteenviel. Directeur Wolff probeerde elk van zijn Utrechtse theaters

Grote zaal City Theater in april 1985.

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

een herkenbaar gezicht te geven, met een eigen programmering en publiek. City werd de bioscoop voor jongeren die graag een stevige vecht- of actiefilm zagen.

Arthouse- én vechtfilms

Om al deze verschillende groepen te bedienen was er behoefte aan nieuwe zalen. Omdat City nog maar zelden geheel gevuld was, werd in 1978 het grote balkon van de zaal afgescheiden en gesplitst, zodat ruimte ontstond voor de twee nieuwe zalen Movies 1 en Movies 2 met beide zo'n 90 stoelen. Het werden zalen voor betere kwaliteitsfilms. Om de bezoekers gescheiden te houden van het publiek voor de stevige actiefilms in City kregen de Movies-theaters een aparte ingang en een eigen kassa aan de Drift, via de brug die in de jaren twintig was gebouwd ten behoeve van het gebouw De Plompetoren. De ingreep kwam de architectonische kwaliteit van het interieur niet ten goede. Ook het exterieur had inmiddels veel aan schoonheid ingeboet. De fraaie lichtbakken aan de voor- en zijgevel waren verwijderd en de gladgestucte gevel werd overgespoten met een dikke laag spuitpleister.

Met de komst van de video en de videotheek in de jaren tachtig kregen de stevige geweldfilms in de benedenzaal van City het steeds moeilijker. De arthouse-films in de twee Movies-zalen boven deden het beter. Maar het was een ongelukkige combinatie. In 1983 besloot het Wolff-concern tot sluiting. Het gebouw werd te huur aangeboden. Dat ging veel Utrechtse film liefhebbers aan het hart en er werden initiatieven ontplooid om het theater nieuw leven in te blazen. Een poging van 't Hoogt om samen met het Wolff-concern in City een filmcentrum op te zetten liep op niets uit. Wel kreeg een groepje Utrechtse *filmbuffs* de gelegenheid in mei 1984 een programma met klassieke Amerikaanse films te presenteren, al snel gevolgd door meer themaprogramma's met filmklassiekers. Ineens was City een theater van de betere film geworden.

In het najaar van 1984 kondigde het bioscoopconcern aan dat het City/Movies-complex toch open zou blijven en omgebouwd zou worden tot arthouse-centrum, waarbij de scheiding tussen de City en de Movies-zalen weer ongedaan zou worden gemaakt. Een jaar later werd na een verbouwing het vernieuwde complex heropend. De voorhal

City Theater anno 2015.

□ FOTO JAN-HEIN BAL

met de twee kassa's die bezoekers van de grote City-zaal bedienden, ging op in een nieuwe ruime foyer. Nieuw meubilair en een grote bar moest bezoekers overhalen langer in de bioscoop te vertoeven dan alleen gedurende de film. Goede diensten bewees de vernieuwde City bij speciale filmvertoningen en bij festivals, zoals het Nederlands Film Festival, dat jaarlijks van City en de Movies-zalen - inmiddels omgedoopt tot City 2 en City 3 - gebruik maakt.

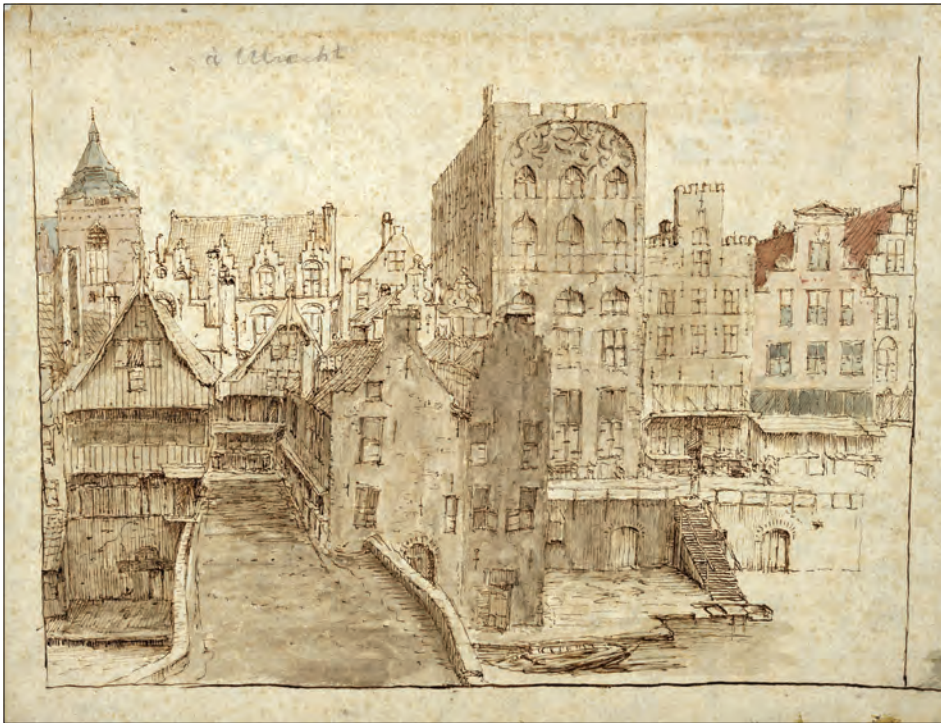
Dreigende sluiting

Intussen werkte het Wolff-bioscoopconcern aan de vernieuwing van zijn Utrechtse bioscooppark, dat wel erg verouderd oogt. Het maakte plannen voor de bouw van een groot zalencomplex op het terrein van de Utrechtse Jaarbeurs. Na jaren vertraging gaat binnenkort de eerste paal voor deze megabioscoop de grond in. Als dit complex geopend wordt, wil het Wolff-concern, dat in juli 2014 werd overgenomen door het Belgische bioscoopbedrijf Kinopolis, zijn bioscooptheaters in de Utrechtse binnenstad sluiten. Opnieuw dreigt dus sluiting van het City Theater. Het is de vraag of het theater ook deze dreiging overleeft.¹⁰ Sinds 2001 is het gebouw beschermd rijksmonument, zodat aan een nieuwe bestemming en aan aanpassingen strenge beperkingen worden gesteld.

Noten

- 1 Delen van dit artikel zijn gebaseerd op Bas Agterberg e.a., *Sensationele voorstellingen en passend vermaak. Film en Bioscoop in Utrecht* (Utrecht 2009).
- 2 *Utrechtsch Nieuwsblad* 20 januari 1936.
- 3 Ir. C.H. Grooten, 'Het nieuwe City-Theater te Utrecht', in: *Vakblad voor de Bouwbedrijven* 32 (1936) nr. 4, 42.
- 4 Van Hoogevest Architecten, *Bouwhistorische verkenning en waardenstelling schoolgebouw aan de Emmastraat 56, Hilversum*. (z.p. 2010) 4-8.
- 5 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Biografieën van Nederlandse Ondernemers.
- 6 Grooten, a.w., 42.
- 7 *Utrechtsch Nieuwsblad* 13 december 1935.
- 8 *Utrechtsch Nieuwsblad* 20 januari 1936.
- 9 Voor filmvoorstellingen in het City Theater (en vele andere bioscopen in Nederland) zie de website cinemacontext.nl.
- 10 De exploitant van het Louis Hartlooper Complex en het Springhaver Theater, Jos Stelling, heeft plannen ontwikkeld om City in zijn oude luister te herstellen en er een art-housebioscoop van te maken. Hij schat echter in dat die plannen onhaalbaar zijn, als elders in de stad nog zo'n complex verschijnt (De Kade).

1346: bloedige burgerwisten in het centrum van Utrecht

Gezicht vanaf de oostzijde van de Oudegracht over de Bezembrug met links de toren van de Buurkerk en op de voorgrond ter weerszijden van de brug enkele op de werf gebouwde huizen. Via de Bezembrug sloten Lichtenbergers op 22 november 1346 de Gunterlingen in.

□ ANONIEME TEKENING, CA. 1660 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

In het najaar van 1346 kwam het tot bloedige confrontaties tussen twee groepen burgers in Utrecht. Niet alleen gewone burgers, maar ook (oud-)burgemeesters, schepenen en gemeenteraadsleden namen de wapens op. Ja, zelfs de bisschop van Utrecht was persoonlijk betrokken bij de strijd. Rond de Neude, de Stadhuisbrug en het bisschoppelijke hof werd een ware veldslag geleverd om de macht in de stad.

1346 was een woelig jaar in de geschiedenis van de stad Utrecht. Iedereen leek met iedereen op voet van oorlog te staan. Aan de ene kant waren twee vooraanstaande, ridderlijke families in de stad in een vete met elkaar verwickeld. Hun partijen heetten 'de Gunterlingen' en 'de Lichtenber-

gers', naar de Utrechtse geslachten Gunter en Van Lichtenberg. Zij streden met hun aanhang om de macht in de stad en om invloed en gunsten bij de vorsten en heren van die tijd. Aan de vooravond van de bloedige gebeurtenissen in het najaar van 1346 waren de Gunterlingen uit hun machtspos-

sities in de stad verdreven, zodat het goed te begrijpen valt dat zij klaarstonden om hun tegenstanders op hun beurt aan te pakken.¹

Aan de andere kant waren er ook sinds 1340 discussies over de inrichting en grondbeginselen van het stadsbestuur, die grotere groepen burgers aangingen.² Hoe zelfstandig kon de stadsregering zijn in zijn beleid ten opzichte van vorsten, met name de bisschop van Utrecht, tevens stadsheer van Utrecht, en de naburige, machtige graaf van Holland? De Gunterlingen stonden in 1346 voor de partij die wilde samenwerken met de graaf, terwijl hun tegenstanders zich in deze jaren juist op samenwerking met de 'eigen' bisschop van Utrecht richtten.³ Een ander discussiepunt betrof de wijze waarop het stadsbestuur elk jaar gekozen werd. De discussies gingen onder andere over welke inwoners hun stem mochten uitbrengen, wie er verkiesbaar waren en welke verkiezingsprocedures precies gevolgd moesten worden. Een belangrijke kwestie betrof de verdeling van de macht in de stad tussen de 21 gilden van Utrecht. Die vertegenwoordigden de verschillende sociale en economische belangengroepen in de stad, zoals rijkere kooplieden, 'middenstanders' en ambachtslieden. De gilden bezetten sinds 1304 een groot deel van de zetels in de stadsraad. Een gilde dat in 1346 een belangrijk aandeel in het verzet tegen de heersende raadmacht had, was het vleeshouwersgilde. Vermoedelijk gingen leden van dit en andere gilden, die om verschillende redenen ontevreden waren over het stadsbestuur, samenwerken met de vetevoerende Gunterlingen om zo een andere stadsregering tot stand te brengen.

Slagers in protest

De directe aanleiding is niet duidelijk, maar op 3 oktober 1346 komt het tot de eerste gewelddadige uitbarsting. Vijf mannen nemen die dag de leiding van een gewapende protestactie tegen het stadsbestuur. Deze vindt waarschijnlijk plaats bij het stadhuis op de Stadhuisbrug, toen de Plaats geheten. De meesten van hen behoren tot het vleeshouwersgilde. Samen met een tiental andere mannen, collega-slagers maar ook andere ambachtslieden, brengen zij 'de onrust op gang', zoals een bron het verwoordt.⁴

De actievoerders raken slaags met leden van de stadsraad en met mensen die de raad te hulp schieten. Er vallen gewon-

Zegel van bisschop Jan van Arkel, getekend door Dirk van Atteveld in 1698.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, VERZAMELING HANDSCHRIFTEN

den en zeker ook één dode: een inwoner met de naam Lambrecht Coddekijn. De actievoerders zijn echter succesvol: ze slaan er in een grote groep personen te verdrijven uit de stad (zoals de gewoonte is in die tijd met politieke tegenstanders). Deze groep bestaat uit leden van het gewraakte stadsbestuur, een aantal van hun familieleden en dienaren, en mogelijk nog enkele anderen.⁵

Bezetting van het stadhuis

Hun grootste wapenfeit is echter de bezetting van het stadhuis. Deze actie moet voor die tijd vrij uniek zijn geweest en houdt bovendien bijna twee maanden stand. Helaas ontbreken over het hoe en waarom ervan de meeste gegevens. We weten zelfs niet of het stadhuis wel door de slagers en hun medestanders zelf bezet werd. De bisschop spreekt later als scheidsrechter van een 'bescherming' van het stadhuis door vijf lieden. Hun namen zijn vooral te koppelen aan de vetevoerende families die bij de Gunterlingen horen. Waren deze bewakers vanaf het begin betrokken bij de actie van de slagers tegen de raad? Probeerden zij misschien als neutrale partij het stadhuis te beschermen totdat de rust hersteld zou zijn? Of ging het om een coup, georganiseerd van-

uit de familie Gunter? We weten het niet. Enkele van hun tegenstanders, zoals Alfer van Lichtenberg, behoorden in elk geval ook tot de groep verdreven burgers en bestuursleden.

De dagen en weken die volgden op de geslaagde actie van 3 oktober moeten spannend en onzeker zijn geweest voor de Utrechters. Er was nu geen stadsbestuur dat de dagelijkse beslissingen kon nemen en het stadhuis was bezet door gewapende lieden. We kunnen ons slechts een voorstelling maken van de onrust die deze toestand met zich mee bracht: een vloed aan discussies en geruchten over de toekomst van de stadsraad, wellicht over nieuwe verkiezingen, over het lot van de verdreven stadsbestuurders. Misschien hebben er nog meer relletjes en gevechten in het centrum plaatsgevonden. Helaas is er niets bekend over de gebeurtenissen in het centrum in de periode direct na 3 oktober, tot aan de beslissende confrontatie van 22 november.

Broer tegen broer

Ergens in deze onrustige periode raakt ook de bisschop van Utrecht, Jan van Arkel (1342-1364), betrokken bij de burgerstrijd. Zijn motieven zijn niet helemaal duidelijk. In de rol van scheidsrechter die hij officieel op zich neemt, wil hij de rust en orde herstellen en bemiddelen tussen de strijdende partijen. De burgers die het stadsbestuur verdreven hebben, vinden daarentegen dat

Justine Smithuis

Historicus gespecialiseerd in de geschiedenis van laat-middeleeuws Utrecht

hij partij kiest, namelijk voor hun tegenstanders. De zienswijze van de actievoerders lijkt alles bij elkaar genomen nog het meest plausibel.

Er is een mooie beschrijving bewaard gebleven van de gebeurtenissen op 22 november 1346, de dag van Sint-Cecilia.⁶ Hij is zo gedetailleerd dat hij door een ooggetuige lijkt te zijn neergeschreven. Volgens dit verslag speelt bisschop Jan van Arkel op 22 november een sleutelrol. De bisschop zou die dag in zijn hof in Utrecht gekomen zijn om recht te spreken tussen de twee partijen, nadat deze hun conflicten aan hem hadden voorgelegd.⁷ De onrust is inmiddels zo groot geworden, staat er, dat 'vader tegen kind' en 'broer tegen broer' opponeerde. De bisschop komt echter niet alleen, maar neemt

Gezicht op de Stadhuisbrug in de 17e eeuw uit het westen, met van links naar rechts de huizen Leeuwenstein, Nijenburg, De Gulden Arend, Klein Lichtenberg, Groot Lichtenberg en Hasenberg (met klokkentoren); rechts het huis Koeckenkelnaer en op de achtergrond de Vismarkt met de Domtoren.

□ TEKENING W.H. VAN DE(R) WALL UIT 1757 NAAR EEN SCHILDERIJ VAN A. HONICH UIT 1663 | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

een gevolg van honderd boogschutters met zich mee. De Gunterlingen, als verzamelnaam voor de tegenstanders van de stadsraad, interpreteren dit als een daad van 'verraad'. Zij roepen al hun medestanders op om naar de Neude te komen, terwijl de Lichtenbergers zich daartegenover verzamelen op de Plaats.

'Lichtenberch hogemoet'

De situatie escaleert snel, ondanks pogingen van priesters en andere geestelijken om tussenbeiden te komen. Een voorman van de Gunterlingen, Jan de Witte Roelofs-zoon, gaat op weg naar de bisschop om te zien 'wat hij van plan is', en 'de hele hoop' komt achter hem aan. De bisschop wacht de menigte niet af, maar zet zijn schutters in het hof in de aanval onder leiding van heer Jacob van Zuilen. De laatste heeft duidelijk niet op de vechtlust van de burgers gerekend. Een slager met de naam Herman Nyesenzoon geeft Van Zuilen onverhoeds een harde slag, waarbij hij zou hebben uitgeroepen: 'aan de beste komt de beste koop toe!'⁸ Zijn tegenstanders schrikken hier zo van dat ze naar achter gedreven worden, naar de Plaats toe.

Kapittelproost Hendrick van Rijn, een van de leiders van de Gunterlingen, knielend in priesterkleding. Tekening, uitgeknipt langs de contouren en opgeplakt op een opzetblad. Geschilderde kopie (19e eeuw?) van een figuur op een 14e-eeuws schilderij in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Het Bisschopshof, een van de strijdtonelen, gezien vanaf de binnenplaats, met linksachter de daken van de huizen aan het Wed; 19e-eeuwse kleuren litho naar 17e-eeuwse prent van Roelant Roghman of van Geertruidt Roghman.

□ HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

Nu komen de Lichtenbergers in beweging. Onder de leus 'Lichtenberch hogemoet!'⁹ dringen zij vanaf de Plaats naar voren. De achterste gelederen, die niets te doen hebben, komen ondertussen op het idee om via de Beyerbrug (nu Bezembrug) om te lopen, om de Gunterlingen van achter in te sluiten. Dit lukt, en de Gunterlingen worden vervolgens op de vlucht gedreven. Daarna is er geen genade. Degenen die niet kunnen weggelopen, worden zonder onderscheid des persoons geveeld. Zo ook Jan van den Velde en Arend Proys, beiden oud-burgemeester van de stad. Proys, die onder een wagen gekropen was, wordt doodgestoken. Jan van den Velde wordt later, gewond op een 'bedde' gelegen, onthoofd op het Sint-Jansveld, evenals Herman Nyesenzoon. Tot zover de beschrijving in de kroniek.

Herstel van de orde

De veldslag van 22 november eindigt met een grote nederlaag voor de tegenstanders van de oude machtsverhoudingen. Het aantal doden en gewonden aan beide zijden is onbekend, maar moet aanzienlijk geweest zijn. De suggestie in het anonieme verslag, dat alle Gunterlingen die dag stierven, in het strijdgewoel of door executie, is echter aantoonbaar onjuist. In de rechterlijke uitspraken die de bisschop alsnog doet, in de weken na 22 november, is sprake van ruim honderd strijdende mannen die bij verstek veroordeeld worden tot honderd jaar verbanning uit stad

en land van Utrecht. Zij wisten dus op tijd te ontkomen aan de rechtspraak van de stad en de bisschop. De bekende kronieken uit die tijd, zoals de Nederlandse Beke-kroniek, spreken zelfs van de verbanning van 600 Gunterlingen, maar dit aantal lijkt sterk overdreven. Toch geven deze aantallen een beeld van de mate van polarisatie in de stad en de schaal van de gevechten in het centrum.

De burgers die verdreven werden op 3 oktober, krijgen toestemming om terug te keren naar Utrecht. Het oude stadsbestuur wordt in zijn macht hersteld. Een besluit van het stadsbestuur en de gilden op 20 december 1346 legt de verhoudingen nog steviger vast en laat ook goed zien dat de houding in de stad ten opzichte van het gebruik van geweld voor politieke doeleinden langzaam aan het veranderen is. Indien de raad van Utrecht, zo staat er, op het stadhuis, vanwege de gilden, een besluit neemt in het algemeen belang en volgens de gewoonten van de stad, mag niemand zich daartegen met geweld verzetten, op straffe van executie.¹⁰ In de praktijk zorgt deze regel voor een grotere bewegingsruimte voor het stadsbestuur in het aanpakken van gewapende protestacties. Bij de volgende bestuursverkiezingen, in februari, moeten zelfs alle leden van de Utrechtse gilden zweren dat zij hun oude gildebreders die verbannen zijn, nooit of te nimmer zullen ondersteunen of helpen. Impliciet beloven zij hiermee niet meer in opstand te komen.

Noten

- 1 Literatuur over de achtergronden van de gebeurtenissen van 1346: J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen* (Utrecht 1968) 74-78; A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R.E. De Bruin e.a. (red.), *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 113-189, aldaar 126-127 en 148-151.
- 2 Vergelijk S. Muller Fz., *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht*, 4 delen (Den Haag 1883-1885) I, 34-36 (stuk LXXX) en IV, 358-359, over de aanleg van het rechtsboek *Liber albus* en de 'gildenbrief' van 20 januari 1341; Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt', 132-134.
- 3 Om deze reden worden de Lichtenbergers nu nog herinnerd als de partij die de zelfstandigheid van Utrecht voorstond, en de Gunterlingen als de 'Hollandse partijgangers', hoewel er op dit beeld wel wat af te dingen valt.
- 4 Bronnen voor de gebeurtenissen van 3 oktober 1346 en daarna: Muller, *Rechtsbronnen* I, 57-65 (stukken CXIV-CXX).
- 5 De namen kunnen worden afgezet tegen de stadsbestuurders die bekend zijn uit schepenoorkonden en andere Utrechtse oorkonden uit die tijd: zie o.a. J. van de Water (red.), *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten, der Edele Mogende Heeren Staten 's Lands van Utrecht*, (...), 3 delen (Utrecht 1729) III, 147-148; J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Utrecht 1937).
- 6 Het gaat hier om een anonieme uitbreiding op de tekst in de zogenaamde P-handschriften van de *Nederlandse Beke*, die niet in de uitgave van deze kroniek werd meegenomen (H. Bruch [ed.], *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant* [s-Gravenhage 1982]). Bron: Den Haag, KB 71 F 30, f. 86v-87; Het Utrechts Archief, Stadsarchief 43, f. 91-91v; Wolfenbüttel, HAB-Extrav. 114-2, f. 114v-115. Met dank aan Thijs Porck, die mij op dit tekstfragment wees.
- 7 Zie ook Muller, *Rechtsbronnen* I, 60 (stuk CXV), waar staat vermeld dat de partijen hun conflicten ter arbitrage aan de bisschop hadden voorgelegd.
- 8 'An den besten is die beste cope!'
- 9 Waarschijnlijk betekent *hogemoet* zo iets als 'genoegen' of 'vrolijkheid', niet 'hoogmoed'. Zie het *Middelnederlandsch woordenboek*, lemma 'hogemoet'.
- 10 Zie voor de hele tekst, die meer interessante punten bevat: Muller, *Rechtsbronnen* I, 64 (stuk CXVIII).

Colofon

Tweemaandelijks tijdschrift - 88e jaargang nr. 4 / augustus 2015 / ISSN 1380-7137

Deadline agenda nummer 5: 1 september 2015

Een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Losse nummers prijs: € 3,00. Verkrijgbaar bij Het Utrechts Archief Hamburgerstraat 28, Broese Stadhuisbrug 5, Bruna Nachtegaalstraat 83, Bruna Zevenwouden 220, Museum Catharijneconvent Lange Nieuwstraat 38 en Utrecht Toerisme Domplein 9.

Redactie Maurice van Lieshout (eindredactie), Leen Dorsman, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Pierre Rhoen, Bettina van Santen, Kaj van Vliet **Redactieadres** Postbus 131, 3500 AC Utrecht / redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl **Recensie-exemplaren** s.v.p. sturen naar Alexander Numankade 15, 3572 KP Utrecht **Bijdragen** Sturen aan de redactie, aanlevering via e-mail. Maximale omvang is 2.500 woorden inclusief noten en literatuuropgave. Auteurs wordt gevraagd zich te houden

Agenda

Historisch Café

Op *vrijdag 11 september* spreekt historica Ester Smit over Romeinen rondom het Domplein (ook de titel van een boek dat ze over de Romeinen schreef). Ze vertelt over hun leven, hun manier van wonen en over wat ze aten.

Een maand later, op *vrijdag 9 oktober*, houdt de kunsthistoricus Jan van Tongeren een lezing over 'Het Catharijnecomplex in het begin van de 16e eeuw. Een staalkaart van laat-Brabantse Gotiek en vroege Renaissance'.

Het Historisch Café vindt plaats in de Smeezaal op de eerste verdieping van het Bartholomeus Gasthuis, Lange Smeestraat 40. De toegang is gratis. Aanvang lezing om 17.15 uur. Zaal open vanaf 16.45 uur.

Symposium voormalige kerkgebouwen

Op *dinsdagmiddag 22 september* organiseert de Commissie Cultureel Erfgoed een symposium over de toekomst van vele kerkgebouwen in Utrecht.

Zie de achterzijde van dit nummer voor het programma.

Excursie rechtenfaculteit

Op *woensdag 23 september* vindt een bezoek plaats aan Janskerkhof 2-3A waar in 2014 twee middeleeuwse grafkelders zijn blootgelegd. Een gids vertelt tijdens de rondleiding over die unieke vondst en het gebouw.

Samenkomst bij het pand om 14.00 uur. Vóór 15 september opgeven per e-mail bij Jaap van Laar: vanlaar123@casema.nl.

Lezing Ad van Liempt

Op *woensdag 21 oktober* houdt historicus Ad van Liempt een lezing voor leden van Oud-Utrecht. Van Liempt, onder andere oprichter van het tv-programma *Andere Tijden*, publiceerde dit jaar twee boeken over Utrecht tijdens de Tweede Wereldoorlog (zie p.127 van dit nummer).

De lezing wordt gehouden in de Smeezaal van het Bartholomeus Gasthuis. Aanvang 19.30 uur, zaal open om 19.00 uur. Toegang € 5,-. Vóór 15 oktober opgeven bij Jaap van Laar: vanlaar123@casema.nl.

Open Monumentendag

Op *zaterdag 12 september* is 'kunst & ambacht' het thema van de Open Monumentendag. In Utrecht zijn onder andere gildehuizen, ateliers, binnenstedelijke fabriekjes, galleries en musea te bekijken. *Alle monumenten en drie themaroutes worden kort beschreven in de Monumentenkrant die begin september als bijlage bij het Stadsblad verschijnt. Zie ook www.openmonumentendagutrecht.nl.*

den aan de redactionele richtlijnen, verkrijgbaar via de redactie of in te zien op de website. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Ontwerp Jeroen Tirlion [BNO], Utrecht **Druk** RotoSmeets Grafische Services

Vereniging Oud-Utrecht - **Voorzitter** H.A.H.A. (Heins) Willemsen **Secretariaat** Postbus 91, 3500 AB Utrecht / tel: 0647 980 928 / secretariaat@oud-utrecht.nl **Penningmeester** Postbus 91, 3500 AB Utrecht **Ledenadministratie** NL27 INGB 0000 575 520, Zoetermeer. U kunt zich als nieuw lid opgeven door een bericht te sturen naar Oud-Utrecht, Leiwater 67, 2715 BB Zoetermeer of naar ledenadministratie@oud-utrecht.nl. Schriftelijk opzeggen van het lidmaatschap kan vóór 1 december op hetzelfde (e-mail)adres. **Contributie** € 30,- per jaar (huisgenootlidmaatschap € 12,50 / jongeren tot 26 en U-pashouders € 17,50 / bedrijven € 50,-).

Leden van wie het e-mailadres nog niet bekend is, wordt verzocht dit door te geven aan ledenadministratie@oud-utrecht.nl.

Symposium over de toekomst van voormalige kerkgebouwen

Op dinsdagmiddag 22 september organiseert de Commissie Cultureel Erfgoed van de Vereniging Oud-Utrecht een symposium over de toekomst van vele kerkgebouwen in Utrecht die leeg (komen te) staan.

Programma

Kerkgebouwen in een seculiere wereld

Film van Alain de Botton en Antoine Bodar.

Welmoed Wijmans (onderzoekster)

over de ontwikkeling van kerkenvisies door de kerkelijke en wereldlijke overheid.

Alice Gut (afdeling erfgoed gemeente)

over religieus erfgoed in Utrecht.

Lucas Sluiter (Kerkelijk Waardebeheer)

over samenwerking met kerkbesturen.

Marnix van der Meer (architect)

over herbestemming van kerkgebouwen.

Forumgesprek met inleiders en publiek

Het programma begint om 14.00 uur (inloop vanaf 13.30 uur) en wordt om 17.00 uur afgesloten met een borrel. Deelname is voor leden en niet-leden gratis, wel tevoren aanmelden: vanaf 1 september via de website (www.oud-utrecht.nl > agenda > symposium) of telefonisch (op 1 september tussen 13.00 uur en 16.00 uur bij Bert Poortman: 030 - 234 13 64).

Het symposium vindt plaats in de voormalige kerk van de gevangenis aan het Wolvenplein, Utrecht. Voor achtergrondinformatie zie www.oud-utrecht.nl/cultureel-erfgoed.

hart
voor
historie
en
cultureel
erfgoed
in
Utrecht

Oud[©]Utrecht

Projectontwikkeling
Bemiddeling
Verhuur
Bouw

Laan van Vollenhove 2925 Zeist • +31 (0) 30 69 5 66 44 • www.lismanenlisman.nl